

gegeven oogenblik ophoudt een redelijke ordening te zijn, zij ophoudt wet te zijn. omdat de essentie aan die wet ontbreekt. En dan kan de rechter, omdat de wet niet meer datgene heeft, waardoor zij wet is, als interpretator tegen den schijnbaren zin van de wet in teruggaan tot den gesupponeerden wil van den wetgever; gelijk Thomas het uitdrukt: *ad mentem legislatoris*. Dat is wat anders dan de heer Kranenburg heeft voorgesteld, al komen wij tot dezelfde conclusie. Men kan de vraag stellen, of in dezen gedachtengang van Aristoteles nog wel interpretatie bestaat. De wet houdt op te zijn *ad bonum commune* en dus: is er eigenlijk nog wel een wet; en: is er eigenlijk nog wel interpretatie? Nu ben ik het volkomen met den geachten inleider eens, dat de zaak op zichzelf volkomen juist is en de inleider zal met mij instemmen, wanneer ik zeg dat het ontbreken van een dergelijke mogelijkheid in onze wet min of meer een fout is. Maar dat neemt niet weg, dat de woorden van Aristoteles, althans de redeneering, waarlangs hij tot dezen gedachtengang komt, iets anders moet worden verklaard, dan de geachte inleider heeft gedaan. Aristoteles gaat uit van wat de wetgever heeft gewild en redeneert daarvan uit. Dit is mijn hoofdbezwaar tegen het betoog van den geachten inleider.

Nu nog een enkele kleinigheid, betreffende de opmerking van den geachten inleider (bldz. 4 van het resumé) waar hij spreekt over de historische interpretatie in dezen zin dat uit vroegere rechten overgenomen instituten een zin behouden, welke den wetgever zelf wellicht niet bekend was; een waarheid, die ik niet het minste in twijfel zou willen trekken. Maar dan gaat hij aldus verder:

„Deze werkwijze veronderstelt een eigen zinvol leven van bepaalde rechtsinstituten zelve. Een instelling, die een regelgevend orgaan als reeds bestaand heeft aangetroffen en in het geheel der door hem uitgevaardigde normen heeft geïncorporeerd, behoudt dat eigen karakter.”

Dit laatste is waar, maar toch schijnt het mij toe, dat hier niet gesproken kan worden van een eigen zinvol leven van het rechtsinstituut, dat op zich zelf los zou staan van 's wetgevers wil. Dat oude rechtsinstituut, dat door den wetgever wordt overgenomen, ook al heeft de wetgever het niet ten volle gekend en de beteekenis, de uitgestrektheid er van niet geheel doorzien, moet natuurlijk worden uitgelegd in de beteekenis, die dat rechtsinstituut in zich heeft. De wetgever immers, dit rechtsinstituut accepteerende, dit rechtsinstituut toepassende, inprentende in de maatschappij heeft, *ipso facto*, door het feit zelf, dat instituut gewild in de beteekenis die het had, ook al heeft hij die beteekenis niet precies gekend. Door het feit, dat hij het instituut overneemt, moet de wetgever gecenseerd worden het in zijn volle strekking te hebben gewild. Die waarheid kan dus geheel worden aanvaard, ook al loochent men, wat ik zoo vrij ben te ontkennen, dat die rechtsinstituten een eigen leven zouden hebben, onafhankelijk van den wetgever.

De heer Prof. DOOYEWEERD: MdV. Ik heb met groote belangstelling kennis genomen van het referaat van prof. Kranenburg, dat ons in een zeer kort exposé in druk is toegezonden en ik heb het daarbij op prijs gesteld, dat in onderscheiding van vroegere gelegenheden de inleiding ons ditmaal alleszins tijdig heeft bereikt. Met groote belangstelling heb ik ook gevolgd de nadere toelichting, die prof. Kranenburg mondeling gegeven heeft.

Prof. Kranenburg heeft het in zijn gedrukt exposé den lezer niet moeilijk gemaakt, in dit opzicht althans, dat hij in een zeer kort bestek zijn beschouwingen heeft samengevat. Toch meen ik anderzijds, dat de beknoptheid tegenover een zoo ingewikkeld probleem als dat der juridische uitlegging weer schadelijk moet zijn voor de juiste appreciatie van zijn opvatting. De geachte inleider zal onmiddellijk zeggen, dat hij dit nadeel heeft gecompenseerd door een zeer uitvoerige mondelinge uiteenzetting. Ik zeide reeds, dat ik die met zeer veel belangstelling heb gevolgd, maar ik kan toch niet zeggen dat die uiteenzetting in alle opzichten bij-

gedragen heeft tot een verscherping van den indruk, dien ik uit zijn schriftelijk exposé had gekregen.

Zoo schijnt het bijv. alsof prof. Kranenburg het geheele interpretatieprobleem laat opgaan in de vraag van de uitlegging der Staatswetten, terwijl het probleem zich inderdaad ten aanzien van alle vormen van rechtsnormen, zoowel in het zoozeer gedifferentieerde verbands- als in het maatschapsrecht voordoet, terwijl anderszids ook subjectieve rechtsgedragingen naar haar rechtsbetekenis geïnterpreteerd behooren te worden. Wanneer ik bij een publieke verkooping „mijn” roep, of wanneer ik in de tram stap, dan heeft die subjectieve gedraging evenzeer een rechtsbetekenis, welke uitlegging behoeft, als een norm van de Staatswet.

De zaak staat m.i. zoo, dat de rechtsbetekenis als zoodanig een noodwendig zin-element (*analogie*) in den zin des rechts zelve is en dus tot het rechtsbegrip behoort. Eerst als wij dezen stand van zaken scherp in het oog houden, komt de fundamenteele plaats van het interpretatieprobleem in de rechtstheorie naar mijn meening tot haar volle recht. En dan moet ook aanstonds blijken, dat de vraag naar zin en methode der rechtsuitlegging geheel en al afhankelijk is van het rechtsbegrip, dat men aanhangt en van de plaats, die men aan het recht in onzen tijdelijken wereldsamenhang toekent.

Het doet mij nu veel genoeg aanstonds te kunnen vaststellen, dat Prof. Kranenburg ondanks zijn m.i. te eenzijdige stelling van het interpretatieprobleem, den fundamenteelen samenhang van dit vraagstuk met de rechtswijsgeerige uitgangspunten scherp naar voren heeft gebracht. „Wanneer men zich rekenschap geeft”, zoo schrijft hij, „van de verschillende uitleggingsmethoden, dan blijkt, dat de keuze van elk dier methoden impliceert de aanvaarding, al dan niet bewust, van stellingen van algemeene rechts- en staatsleer.” Ik zou de laatste woorden liever iets meer preciseeren en hier spreken van „vooronderstellingen van rechtswijsgeerigen aard, die zelve in de levens- en wereldbeschouwing gegrond zijn.” Want door deze preciseering komt weer scherp uit, dat, zooals altijd, de neutraliteit van het rechtswetenschappelijk denken tegenover levens- en wereldvragen een innerlijk tegenstrijdig postulaat beteekent.

Juist in het licht van deze waarheid, die prof. Kranenburg begonnen is in zijn referaat te erkennen, heeft mij eenigszins verwonderd, wat hij op pag. 5 en vlg. ten aanzien van de z.g. grammaticale, de intentioneële, de logische, historische en utilitaire interpretatiemethoden opmerkt. Nadat hij eerst zeer scherp den samenhang van elk dezer methoden met een bepaald type van rechtsbeschouwing naar voren heeft gebracht, en dan zelf de gaarne door mij onderschreven stelling heeft geponeerd: „de theorie der wetsuitlegging is een onderdeel van de theorie der rechtsvorming”, gaat hij in het vervolg van zijn betoog demonstreeren, dat de bedoelde methoden slechts in bepaalde gevallen uitkomen.

Nu één van beide: of de genoemde methoden raken eenvoudig den *zin* van het juridisch interpretatieprobleem niet, maar dan is haar uitkomen in bepaalde gevallen slechts *schijn*, of ze treffen dien zin *wel*, maar dan moeten ze niet slechts in bepaalde, maar in *alle* gevallen door te voeren zijn. Prof. Kranenburg is blijkens zijn verdere uiteenzetting met mij van oordeel, dat de genoemde methoden den zin van het juridieke interpretatieprobleem niet treffen, maar dan had hij m.i. ook moeten aantonen, dat die theoriën inderdaad over de geheele linie moeten stranden, ook daar dus, waar zij schijnbaar kunnen worden doorgevoerd. De kwestie ligt hier niet anders dan bij het juridisch wils-, tijds- en causaliteitsprobleem. De naturalistische opvatting dezer begrippen schijnt in verschillende gevallen uit te komen, doch laat ons in andere gevallen (denk b.v. bij de juridische veroorzaking aan de *causa omissionis*) totaliter in den steek. Dit wijst op een onhoudbaarheid der naturalistische opvatting over de geheele linie.

Zooals prof. Kranenburg de zaak nu gesteld heeft, heeft hij m.i. uit rechtswijsgeerig oogpunt niet voldoende opklaring gebracht over den innigen samenhang

tusschen het rechtsbegrip, waarvan men uitgaat en de interpretatiemethode, die men kiest.

Vóór ik nu op prof. Kranenburg's eigen theorie inga, wil ik trachten den zin en de plaats van het juridieke interpretatieprobleem in de rechtstheorie, zooals ik zelve die zie, te fixeeren.

Ik knoop daartoe weder aan bij de stelling van prof. Kranenburg, die ik volkomen kan onderschrijven: het probleem der juridische interpretatie is een probleem der rechtsvorming; m.a.w. is een rechtsprobleem in den vollen zin des woords. Of, zooals ik het zelf uitdrukte: de rechtsbeteekenis, welke de interpretatie heeft vast te stellen, is een noodwendig moment in den zin des rechts zelve en moet dus haar plaats in het rechtsbegrip zelve hebben, want het rechtsbegrip is niet anders dan de *zin-synthetische* omvatting van den in kosmische systase gegeven zin des rechts.

De vraag nu, hoe men den zin des rechts opvat, m.a.w. welk rechtsbegrip men aanhangt, is zelve geheel afhankelijk van wijsgeerige vooronderstellingen, die in de levens- en wereldbeschouwing gegrond zijn.

De zin des rechts is ons slechts gegeven in organisch kosmischen samenhang met den zin van alle andere wetskringen van onzen kosmos, met die der natuurfuncties, met die van het psychisch gevoel, met die van den logos, met die van de historie, met die van de taal, met die van omgang en verkeer, met die van het economisch, aesthetisch, moreel en geloofsgebied.

Om nu mijn rechtsbegrip en dus ook den zin van het juridisch interpretatieprobleem vast te stellen, heb ik een wijsgeerigen grondnoemer noodig, waaronder ik de verschillende zin-zijden (wetskringen) van onzen kosmos onderling vergelijkbaar stel. Die vergelijkingsnoemer moet boven alle functioneele zinbijzonderheden van een specifiek zingebied verheven zijn en moet tegelijk de zintotaliteit van onzen kosmos omvatten.

Hier nu zijn, voorzoover ik zien kan, slechts twee inderdaad principieel verschillende standpunten mogelijk: of men kiest zijn vergelijkingsnoemer in de tijdelijke bewustzijnsfuncties zelve, dan wel in de boven onze kosmische tijdsgrens verheven religieuze zinvolheid onzer schepping. Op het eerste standpunt, dat men in ruimen zin dat der immanentiefilosofie kan noemen, zijn weer tal van differentieeringen mogelijk. Want het tijdelijk bewustzijn heeft zelve tal van zinzijden, een psychisch-gevoelige, een logisch-analytische, een historische, een taalzijde, een sociale zijde van omgang en verkeer, een economische, aesthetische, juridische, moreele en geloofszijde.

Al naar gelang men zijn grondnoemer in een dezer functies (in zin-synthetische omvatting) kiest, ontstaan de bekende -ismen in het wijsgeerig denken: het naturalisme, psychologisme, logicisme, historisme, sociologicisme, aestheticisme, moralisme, enz.

Op deze verschillende grondnoemers der immanentie-philosofie bouwen zich ook de in haar grondstellingen gewortelde typen van rechtsbegrip op. Zoo kan men spreken van een naturalistisch, psychologistisch, sociologistisch, historistisch rechtsbegrip, enz. enz. Het eigenaardige van deze typen van rechtsbegrip is steeds dit, dat zij den zin des rechts zoeken te herleiden tot den zin van een zoogenaamd „algemeener” zingebied, bijv. dat der psyche, dat van den logos, dat van de historie, dat van de moraal, enz. enz. en dan het rechtsbegrip zoeken te fixeeren naar de bekende methode van het genus proximum en de differentia specifica. Het recht wordt dan een bijzonder categoriaal geordend kengebied binnen de psyche, de logos, de historie, de moraal, enz. enz.

Wie zoo het rechtsbegrip vat, kan uiteraard ook het juridisch interpretatieprobleem in den grond slechts als een psychologisch, logisch, historisch of taalkundig probleem zien. De interpretatiemethode, welke men kiest zal, bij een wijsgeerig behoorlijk gefundeerd rechtsbegrip, dan eenvoudig afhangen van den wijs-

geerigen grondnoemer, waartoe men den zin des rechts en die der andere normatieve wetskringen als tot zijn genus proximum herleidt.

Waar het wijsgeerig verband tusschen interpretatietheorie en rechtsbegrip minder scherp is doordacht, zal men gewoonlijk een eclecticisch standpunt in de leer der rechtsuitlegging ontmoeten, dat deze verschillende inderdaad den rechtszin niet treffende methoden, onkritisch naast elkander hanteert.

Prof. Kranenburg heeft m.i. den spijker op den kop getroffen, toen hij in den aanvang van zijn referaat dit eclecticisch standpunt als onwijsgeerig verwierp. Wanneer men tegenover het immanentie-standpunt zijn vergelijkingsnoemer kiest in de transcendente religieuze zin-volheid van onzen kosmos, waarvan alle tijdelijke zin-functies slechts een straalbreking zijn, dan is principieel ieder -isme in de rechtsbeschouwing verwerpelijk. Dan moet de volstreckte onherleidbaarheid van ieder tijdelijk zingebied (wetskring) gelijkelijk, de volmaakte „sovereiniteit in eigen kring” van ieder zingebied worden erkend. Dan moet ook in den zin des rechts zelve de organische samenhang met den zin van alle andere wetskringen worden opgespoord met volledige handhaving van de sovereigniteit in eigen kring van den rechtszin.

In dit licht bezien is in de algemeene zinstructuur des rechts zelve, die ik in den ruimsten zin als vergelding, evenmaat van belangen, vat, een zinsamenhang te ontdekken met den psychischen, logischen, den historischen, den taalzin, den socialen zin etc. etc.

De zin-samenhang met den taalzin openbaart zich in een element (analogie) van den rechtszin, dat los van den taalzin niet te vatten is. Ik onderscheid den zin van de taal als *betekeningzin van den beteekenden rechtszin*. De beteekende rechtszin is niet zelve taalzin, maar onderstelt dezen slechts, hij is een *taal-analogie* in den zin des rechts.

Aan iedere rechtsnorm en aan iedere subjectieve rechtsgedraging is naar haar vergeldingszin een rechtsbeteekenis als taal-analogie inhaerent, die door juridieke interpretatie moet worden vastgesteld.

Die interpretatie is echter een kwestie van rechtspositivering, niet van psychologische, taalkundige, logische of historische uitlegging, ook al veronderstelt de juridieke interpretatie ongetwijfeld de psychologische, logische, grammaticale, historische interpretatie.

Nimmer dus dekt zich de zin der rechtsuitlegging met den zin der niet-juridieke uitleggingsmethoden. Juridische uitlegging is altijd een kwestie van afweging van rechtsbelangen in den zin der vergelding. Ook waar schijnbaar de grammaticale methode uitkomt, b.v. bij interpretatie van een wetsartikel, dat procestermijnen vaststelt, is toch inderdaad een probleem van rechtsvorming aan de orde. Dit blijkt reeds uit de praktische interpretatieregelen. Waarom denkt geen rechter er aan, bij zijn interpretatie van het wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, aan procestermijnen te tornen, terwijl hij in kwesties van materieel recht, (denk aan art. 1401 B.W.) zulk een vrije houding tegenover de wet inneemt? Omdat, de heer Kranenburg heeft het zooeven al gezegd, de *rechtszekerheid* een strikte interpretatie van de wettelijke bepalingen inzake procestermijnen vordert, het is m.a.w. weer de zin des rechts, die ook hier de juridieke uitlegging leidt.

Welke oplossing geeft nu Prof. Kranenburg aan het probleem der rechtsuitlegging? Heb ik hem goed begrepen, dan is het geheele probleem volgens hem een psychologisch probleem. Taak van den wetsuitlegger is volgens hem, dat hij zich afvraagt: hoe moet een justiciabele, die zijn verplichtingen billijk en redelijk wil nakomen, in overeenstemming met het algemeen doel der regeling, deze opvatten? En deze werkwijze impliceert volgens hem de wetmatigheid van de functie van het menschelijk rechtsbewustzijn, de wetmatigheid van „psychologische” processen in het algemeen.

M.i. is hier de zin der juridische interpretatie verpsychologiseerd en is deze

methode ontoereikend om inderdaad, gelijk toch ook Prof. Kranenburg wil, de rechtsvorming te dienen. De geheele oplossing van prof. Kranenburg gaat uit van het psychologisch misduide rechtsbegrip, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten de ware materiele bron (achter de *formeele* bronnen) is van alle positief recht. Deze opvatting moet reeds stranden op deze overweging, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten eer negatief, dan positief reageert op het stellig recht en met name bij ingewikkelde administratieve regelingen vaak geheel in den steek laat. Hoe wil men bijv. met deze psychologische methode opklaren het m.i. volmaakt juiste verschil, dat de Hooze Raad bij zijn interpretatie van art. 1401 B.W. maakt ten opzichte van onrechtmatige private- en overheidsdaden? De Hooze Raad heeft bij de handhaving van het formeele onrechtmatigheidsbegrip ten aanzien van overheidsdaden eenvoudig rekening gehouden met het structuurverschil tusschen het interne publieke verbandsrecht van den Staat en het privaatrechtelijk maatschapsrecht, dat geen verbandsrecht is. De individueele volksgenooten zijn niet juridisch competent en ook feitelijk niet bekwaam om de rechtsvorming te leiden bij het vaststellen van de grenzen van de taak van den burgerlijken rechter bij de beoordeeling van overheidsgedragingen. De rechter, die zijn interpretatie van art. 1401 B.W. in dit opzicht dus op het psychologisch criterium van Prof. Kranenburg zou willen gronden, zou m.i. zijn taak niet juist opvatten. Het individueel rechtsbewustzijn der justiciabellen is bovendien vaak sterk vertroebeld door het individueel belangenelement. In dubiis juris is ieder geneigd de weegschaal van Themis naar de zijde van zijn eigen privaatrecht te laten overhellen, terwijl hij toch meent dat zijn rechtsbewustzijn spreekt. De rechtsvorming kan zich echter niet naar zulke psychische wetmatigheden richten, doch moet veeleer zelve normatieve leiding geven aan het rechtsbewustzijn der volksgenooten.

Het wil mij ook voorkomen, dat het slotbetoog van Prof. Kranenburg op pag. 7 van zijn referaat niet geheel klopt op zijn grondstelling, die van de rechtsvormende kracht van het rechtsbewustzijn der volksgenooten uitgaat. Immers, hier schrijft hij, dat de rechtsgenooten er allicht op rekenen, dat het hoogste rechtscollege zijn eenmaal vastgestelde uitlegging van een wetsartikel zal handhaven, en hij wijst in dit verband op het arrest van den Hoogen Raad van 13 Januari 1879 in verband met de woorden van art. 110 der Grondwet. Dit betoog wijst m.i. eer op een volgzame, lijdende houding van het rechtsbewustzijn der volksgenooten dan op een positief rechtsvormende functie van het rechtsbewustzijn, dat den rechter in verband met de tijdsomstandigheden een richtsnoer voor wetsinterpretatie zou kunnen geven.

MdV. Ik wil met deze enkele critische opmerkingen volstaan. Ik herhaal dus, dat ik veel in het referaat van prof. Kranenburg kan waardeeren, maar de oplossing, die hij geeft aan het probleem der rechtsuitlegging, als voortspruitend uit een m.i. psychologistisch rechtsbegrip, niet kan aanvaarden, omdat het den zin des rechts m.i. geweld aandoet en aan de practijk der rechtsuitlegging geen toe-reikende methode kan bieden.

De heer Dr. VON SCHMID: Ik geloof, dat ik mij niet vergis — het mondeling betoog van den geachten inleider heeft mij er in versterkt — dat de hoofdstelling over het vraagstuk der interpretatiemethode van prof. Kranenburg is te vinden in het begin van zijn resumé, waar hij zegt: „de keuze van elk dier methoden impliceert de aanvaarding, al dan niet bewust, van stellingen van algemeene rechts- en staatsleer.” Ik heb er over nagedacht, welke beteekenis aan die gedachte kon worden gehecht en ik heb hier en daar verderop in de inleiding ook wel gezien, dat naar eenig verband gestreefd werd. Maar ik heb mij niet enkel bepaald tot het nagaan van de beteekenis daarvan bij de intentioneele en de historische methode, maar heb dit verband ook trachten na te gaan ten aanzien van de grammaticale methode, met betrekking waarop ik 5 regels verder dan de hoofdstelling

gebruikt U een andere terminologie, dan men in het algemeen toepast. U kunt misschien zeggen: „het is een vrije interpretatie, een sociale interpretatie, een utilitaire interpretatie”, goed, maar een interpretatie blijft het.

Verscheidene heeren hebben onderwerpen aangeroerd, die ik in dit verband ter zijde kan laten — hetgeen gelukkig is met het oog op den tijd, want als wij ons daarin wilden begeven, zouden wij nog een lang debat kunnen krijgen.

De heer Dooyeweerd heeft gemeend, dat mijn beschouwingen zich zouden baseeren op de opvatting, dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten de eenige bron van geldend recht is. Waar staat het? Waar heb ik het vanmorgen gezegd? Dat is geenszins het geval. Ik sta niet eens op dat standpunt. Degenen, die gelezen hebben, wat ik daaromtrent geschreven heb, zullen weten, dat ik niet op het standpunt sta, dat *het* positief recht is *het* rechtsbewustzijn der volksgenooten. Ik heb juist mijn boek genoemd: positief recht *en* rechtsbewustzijn, en niet: Positief recht is rechtsbewustzijn. De strekking is te doen zien, wat de *verhouding* is tusschen positief recht en rechtsbewustzijn. Maar ik heb nooit gezegd — en in dat opzicht wijk ik af van prof. Krabbe — dat het rechtsbewustzijn der volksgenooten is positief recht.

De heer Prof. DOOYEWEERD: U ziet dat rechtsbewustzijn toch wel als een materieele rechtsbron. U kunt ook spreken van formeele rechtsbronnen. Maar op den achtergrond ziet U het rechtsbewustzijn toch wel als een materieele instantie!

De heer Prof. KRANENBURG: U gebruikt dat woord „bron” in tweeërlei zin. U kunt spreken van rechtsbron als bron van het positief recht. In die beteekenis gebruik ik het woord in denzelfden zin, als waarin iedereen het gebruikt: de wet, de gewoonte, de jurisprudentie en de wetenschap, dat zijn de bronnen van het positieve recht. Maar mijn rechtsphilosophische opvatting is wel, dat in dat positieve recht zich manifesteert een tendentie om in overeenstemming te zijn met het rechtsbewustzijn en (de heer Stoop heeft het volkomen terecht gezegd), ik meen, dat wanneer men niet aanneemt de wetmatigheid van het menschelijk rechtsbewustzijn, wij elkander nooit zullen kunnen verstaan, wanneer wij spreken over rechtvaardigheid, dat wij nooit van eenige rechtswetenschap zouden kunnen spreken. Maar, nogmaals, ik meen dat de heer Dooyeweerd dat hier eigenlijk bij gehaald heeft, zonder dat het in mijn inleiding besproken is. U kunt van het eene natuurlijk komen op het andere, ten slotte hangt alles samen, maar in mijn inleiding heb ik uitdrukkelijk gezegd: voor deze, mijn opvatting behoef ik niets meer te postuleeren dan de wetmatigheid van het rechtsbewustzijn. Wat de materieele inhoud van die wet is, is voor deze zaak van geen belang.

Daarom kan ik ook daarlaten de beschouwing, die de heer Von Schmid gewijd heeft aan het evenredigheidspostulaat, dat hij niet juist acht. Daarover laat zich natuurlijk debatteeren. Wij hebben tien jaar geleden daarover zeer uitvoerig en levendig gedebatteerd in deze vergadering (de heer Von Schmid was hier toen nog niet tegenwoordig), maar wanneer wij op het oogenblik daarop zouden ingaan, zouden wij, althans naar mijn meening, de grenzen van het onderwerp verre te buiten gaan. Sunt certi denique fines. Est modus in rebus. Wij moeten ons niet laten leiden op een gebied, dat buiten ons onderwerp ligt.

De heer Von Schmid heeft nog gezegd, dat het natuurrecht zou hebben geleid tot het uitvinden van die interpretatiemethoden. Ik geloof niet, dat dit juist is. Integendeel. Bij elk positief recht, bij elk systeem van regelen, van normen, dat is toe te passen — afgescheiden van de vraag, welke basis men daaraan geven wil, of men daaraan geven wil een theoretische, een utilistische of een natuurrechtelijke basis — bij elk systeem van regelen zal de toepassing staan voor de noodzakelijkheid om zich rekenschap te geven van de methoden van interpretatie, die zij